

GELENEKSEL UYGUR EVLERİNİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE DIŞ MEKÂN TASARIMI

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Mahire ÖZÇALIK*

Geliş Tarihi: 29.02.2024

Kabul Tarihi: 27.05.2024

Öz

İnsanların yaşantıları ile sahip olduğu teknolojik imkânları ve sosyo-kültürel çevre, toplumun geçmiş yaşantıları hakkında önemli ipuçları verir ve geleceğin kültürel yapılanması ile ilgili önemli yol gösterici görevleri üstlenir. Türklerin mimari sanatının tarihi uzun, şekli kendine özgü ve anlam yüklü olup mimarisi tarihî medeni miraslarının önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Türkler binlerce yıllık kültürel değerlerinden sağladıkları zengin birikimlerini buldukları topraklarda yaşatmaya çalışmıştır. Girdikleri toplumda zamanla kültür etkileşimi ile yeni bir kültür sentezinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çin'in Sincang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki (Doğu Türkistan) tarım havzası Uygur-Türk kültürüne sahne olmuştur. Uygur bölgesi dünyanın en önemli kültür merkezlerinin kavuşma noktasında bulunmasından dolayı devamlı bir kültür alışverişine ortam hazırlamıştır. Geleneksel Uygur evleri Doğu Türkistan'ın iklimsel ve topografik yapısının yanı sıra kültürel dinamiklere göre şekillenen çevresel ve kültürel unsurları içerisinde barındıran, dünya konut mimarisi bakımından özgün, estetik açıdan güzel ve konforlu olmanın yanı sıra tarihsel bir derinliğe sahiptir. Geleneksel Uygur evinin dış mekân tasarımına ait analiz bulguları değerlendirildiğinde, farklı işlevlerin gerçekleşmesini sağlayan mekân kurgusu, iç mekân şekillenmesinde uygulanan detaylar bakımından geleneksel konutun ihtişamının ve her detayında doğa ile bağlantısının net bir şekilde kendini gösterdiği görülmektedir. Uygur konutları kültürel mirasın ürünü olmalarının yanı sıra geleneksel konut tarihinin ve dış mekân düzenleme özelliklerinin oluşturulduğu mekânlardır. Bu doğrultuda bu çalışma, hem ataların yaşam felsefesinin yansıtılması yönünden hem de gelecek nesillere kendi zengin kültürlerini tanıtmak bakımından önemli bir misyona sahiptir. Bu gibi konuların araştırılması, tanıtılması, uygulanması gelecek nesillere aktarılması açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı, geleneksel Uygur evlerinin yapısal özelliklerini ve dış mekân tasarım geleneklerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışmada, zengin kültüre sahip, karakteristik bir nitelik taşıyan geleneksel Uygur evinin yapısal özellikleri, mekânsal durumu, özgün değerleri, işlevsel oluşumları, iç ve dış mekân tasarım bileşenleri, peyzaj değerleri, estetik zenginlikleri gibi konular irdelenerek hızla yok edilmeye çalışılan tarihî kültürel mirasın ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkleri, Yaşam Kültürü, Geleneksel Ev, Yapısal Özellikler, Dış Mekân Tasarımı.

THE STRUCTURAL CHARACTERISTICS AND EXTERIOR DESIGN OF TRADITIONAL UYGHUR HOUSES

Abstract

People's lives, their technological opportunities and socio-cultural environment give important clues about the past lives of the society and undertake important guiding duties regarding the cultural structuring of the future. The history of the architectural art of the Turks is long, its form is unique and full of meaning, and its architecture constitutes an important part of their historical and civil heritage. Turks have tried to keep their rich accumulation of thousands of years of cultural values alive in the lands they live in. Over time, cultural interaction in the society they entered led to the emergence of a new cultural synthesis. The agricultural basin in China's Xinjiang Uyghur Autonomous region (East Turkestan) has been the scene of Uyghur-Turkish culture. Since the Uyghur region is located at the meeting point of the world's most important cultural centers, it has created an environment for continuous cultural exchange. Traditional Uyghur houses contain environmental and cultural elements shaped according to cultural dynamics as well as the climatic and topographic structure of East Turkestan, are unique in terms

of world residential architecture, aesthetically beautiful and comfortable, as well as having a historical depth. When the analysis findings of the outdoor design of the traditional Uyghur house are evaluated, it is seen that the magnificence of the traditional house and its connection with nature in every detail are clearly evident in terms of the space setup that enables different functions to be realized and the details applied in shaping the interior space. In addition to being products of cultural heritage, Uyghur residences are places where traditional housing history and outdoor arrangement features are created. In this regard, this study has an important mission in terms of both reflecting the life philosophy of the ancestors and introducing their rich culture to future generations. Researching, introducing and implementing such issues is important in terms of transferring them to future generations. The aim of this study is to reveal the structural features and outdoor design traditions of traditional Uyghur houses. In this regard, in this study, issues such as the structural features, spatial situation, original values, functional formations, interior and exterior design components, landscape values, aesthetic richness of the traditional Uyghur house, which has a rich culture and characteristic feature, have been examined and the historical cultural heritage that is being tried to be rapidly destroyed has been revealed.

Keywords: Uyghur Turks, Life Culture, Traditional Uyghur Houses, Structural Features, Outdoor Design.

Giriş

İnsanlar, tarih öncesi çağlarda ilk önce ormanlarda ve mağaralarda yaşamışlardır, daha sonra ağaç dalları, yapraklar ve otlar ile basit çadırlar yapıp, üstünü ağaç kabukları ve hayvan derileri ile kapatıp yağışlardan korunmalarını sağlayan basit yapılar inşa etmişlerdir. İlk çağlarda basit yapılarda yaşayan insanlar zaman içerisinde, doğanın gücüne olan bir nevi saygılarını ve sevgilerini yansıttıkları, avlulu evler inşa etmeye başlamışlardır. Mehsut'e göre, ev mimarisi mimarlık tarihindeki en eski tür olup, ilk çağlardan başlamıştır ve (Görsel 1'deki gibi) basitlikten zorluğa, küçükten büyüğe, kabalıktan zarıflığe doğru gelişmiştir (Mehsut, 1999: 33).

Görsel 1: İlk çağ çadır evlerin gelişim şeması (Mehsut, 1999: 34-35).

Farklı yörelerde, farklı toplumlarda üretilen geleneksel konutlar, toplumun ortak kültürel mimarisinin ürünü olması, tarihî belleğini taşıması ve yaşam felsefesini yansıtmaları bakımından önemli bir görev üstlenmektedir (Özan vd., 2019: 651). İlk önceleri avcılık ve toplayıcılıkla geçiren Türk toplulukları göçebe bir hayat sürdürdüklerinden, kolayca kurulup sökülen çadırı uzun yıllar barınma birimi olarak kullanmışlardır. Yerleşik hayata geçtikten sonra da bu kültür günümüze kadar bazı coğrafyalarda devam etmiştir. Bu bağlamda, çadırın Türk kültüründe önemli yerinin olduğu belirtilebilir. Basit bir barınağın ötesinde çadır; yaşam, inanç, gelenek-görenek, ekonomi, beğeni, süsleme ve el sanatları gibi kültür bileşenlerini bünyesinde barındırmakta (Akın, 2017: 114) ve Türk kültürünün sosyal statüsünü,

sanatsal değerini yansıtmaktadır (Çandarlı Şahin, 2016: 30). Çadır, Türklerin siyasal kültüründeki devlet anlayışını da etkilemiş olup Türk devlet anlayışındaki dünya hâkimiyeti de çadır kültürüyle ilgilidir (Çağlar, 2022:9). Türklerin dünya görüşü ve bunun şekillendirdiği devlet düzeni anlayışının temeli çadırıdır (Ögel, 2003:273). Uygur harfli Oğuz Kağan destanında, Oğuz Kağan şöyle demiştir: “Gök olsun çadırımız, güneş de bayrağımız”. Bu bir devlet “ideali” dir. Türklerde devlet düzeninin temelleri aileden ve çadırın içinden başlamıştır (Ögel, 1995:161).

Barındığı barınaklar, giydiği kıyafetler, yeme-içme kültürü ve gelenek-görenek gibi unsurlar bir bölgenin kültürünün, etnik kimliğinin tanınmasında aracı olmaktadır. Tarihten günümüze kadar barınma, insanoğlunun temel ihtiyaçları arasında yer almıştır. Tarihi etnik kimliğin imleyicisi olan geleneksel ev mimarisi; toplumsal yaşam şekli, kültürel değerleri, inanç sistemleri ile paralel olarak tarihi süreçte eş düzlemde şekillenerek toplumsal, sosyal, kültürel boyutlarıyla dinamik bir olgu hâline gelmiştir.

Miladi 6. yüzyıla ait Çince tarihî kaynaklarda çadır için “kubbe şeklindeki ev” diye yazılmıştır. “Surname” kayıtlarına göre, Türk ordusunda bin kişi sığacak kadar büyük çadır vardı (Tursun, 2005: 25-26). Uygurlarda konut mimarisi uzun tarihî süreci takip etmekte olup ilk çağlardan ortaya çıkmış ve yavaş yavaş gelişim göstermiştir. Mimari düşünce ortaya çıktıktan sonra, Uygurlar önce tek odalı evlerde toplu yaşamış olup mimari bir aileyi esas alan tek odalı evlerden çok odalı evlere doğru gelişmiştir. Tek aileyi esas alan toplu yerleşim sonucunda köyler şekillenmiştir. Daha sonra, ordu-sarayları esas alan şehirler yapılmıştır. Feodalizm döneminde farklı doğa unsurlarını motif alan el işi ürünleri satma yerleri açılmış ve bu ürünler ev duvar süslemesinde kullanılmış; ibadethaneler yapılarak ibadethane ve mezarlık mimarisi gelişmiştir. Böylelikle millî özelliği yansıtan Uygur mimari sanatı ortaya çıkmıştır (Abdurehim, 2015: 91). Her toplum hayal ettiği ideal hayatı etrafında kurmaya uğraşır. Uygurlar da uzun bir geçmişe sahip tarihleri boyunca inandığı değerlere göre içinde yaşadığı evini biçimlendirmiştir. Bu biçimlendirme evin giriş kapısından bahçe duvarının yüksekliğine, evin penceresinin yönünden şekline, yapısal özelliklerine kadar yansımıştır.

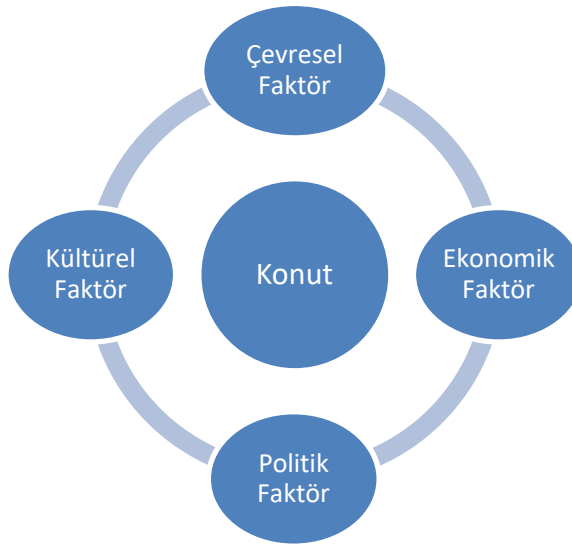
Mimari alanda zengin kültüre sahip olan Uygurlar; toprak boya, yıldızlı ağaç, balçıklı tuğla, taş ve oymalı keramik (Gömeç, 2016: 7) kullanılarak şehirler, tapınaklar, tek veya iki katlı evler ve istihkâmlar inşa etmiştir. Uygur Türkleri yazın suyu bol, otlığı geniş olan yaylalarda, yüksek tepelerde çadır evlerde yaşamayı tercih etmişlerdir; kışın daha ılık vadilerde yaşamışlardır. Isı depolama vasfının olmasından ve temiz hava sağlama özelliğinden dolayı kışlaklarda evler kerpiç ve ahşaptan yapılmıştır. Kerpiç blokları elde etmek için ahşaptan kalıplar kullanılmıştır (Çandarlı, 2019: 85-112). Taklamakan Çölü’nün altında Türk mucizesi olarak adlandırılan ve neredeyse Çin Seddi uzunluğunda olan karez su kanalları da Uygur bölgesindeki en eski mühendislik harikası olarak bilinmektedir (URL-2). Uygur Türklerinin yaşam şekilleri, inanç sistemleri, gelenek-görenekleri ile oluşturulan ev mimarisi, günümüzde kültürel mirasın önemli bileşenlerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada tarihten beri kuvvetli kültürel değerlere sahip olan, geniş bir coğrafyada yerleşerek kültürlerini bütün dünyaya tanıtmaya çalışan ve yoğun tarihî birikimlerinden beslenen, kültürel zenginliğin bir göstergesi olan geleneksel Uygur evinin yapısal özelliklerine, mekân kurgusuna, iç mekân şekillenmesinde uygulanan detaylara, özgün değerlerine, iç ve dış mekân tasarım bileşenlerine ve bu öğelerin karakteristik özelliklerine odaklanılmıştır. Geleneksel Uygur ev kültürünün sürdürülebilirliğinin sağlanması ve gelecek kuşaklara aktarılması konusunda öneriler de sunulmuştur. Uygur geleneksel ev mimarisi özellikleri ve dış mekân tasarım karakteristikleri değerlendirilerek Uygur ev kültürünün izlerini ortaya koymaya çalışılırken diğer yandan bundan sonraki araştırmalar için ışık tutacağı düşünülmektedir.

1. Ev Kavramı

Türk Dil Kurumu’nun açıklamasına göre ev, “bir kimsenin ya da ailenin içinde yaşadığı yer, konut, hane”dir. Ev, şehri oluşturan en önemli yapı taşı olup Karpuz Haşim (1993: 9) evi şöyle açıklar; “insanın barınma ihtiyaçlarını karşılamanın yanında, ailenin yaşama çevresi ile ilişkilerini ve aileler arasındaki ilişkilerin oluşmasında yaşanan gelişmelerin ilk aşamasını teşkil eder. Ev insanın özeldir ve kutsalıdır”.

Evin türü, şekli ve yapısal özellikleri, bölgedeki ısı ve nem değerleri; topografik yapısındaki farklılıklar; toplumun ekonomik, sosyal yaşam koşulları; dinî inançlar; etnik birliktelik ve duygu-düşünce ayrılıkları gibi sebeplerden dolayı çok çeşitliliğe, ortak özelliğe ve özgünlüğe sahip olabilir. Kurak bölge ile yağışlı bölgenin, sıcak bölge ile soğuk bölgenin, dağlık bölge ile düzlük bölgenin, tarım bölgesi ile hayvancılık bölgesinin ev yapılarında farkın olması kaçınılmazdır.

Amos Rapoport (1969: 90) bir konutu; biyolojik yapı, kişisel ihtiyaçlar, grup ihtiyaçları, sosyal ihtiyaç, psikolojik ihtiyaç, fiziksel ihtiyaç gibi bileşenleri ile insan; iklim, konum, ürün, teknoloji gibi bileşenlerin fiziksel çevre arasındaki etkileşimi olarak görmektedir. Bütün bu bileşenler konut şeklinin belirleyicisidir ve fiziksel, kültürel faktörlerin önemini ortaya çıkarmaktadır. Konut oluşumuna etki eden faktörler Görsel 2’de gösterildiği gibi ifade edilebilir.

Görsel 2: Konut oluşumuna etki eden faktörler.

Konutun bulunduğu toplumun kendine özgü kültürel değerleri, konutun biçimlenmesinde belirleyici faktördür (Kurban, 1992: 18). Konut oluşumunda, ilk aşamadan itibaren bireysel ve toplumsal açıdan çok boyutlu olarak ele alınması, sosyo-kültürel değerlerin, çevresel ve doğal verilerin doğru kullanılması, maliyetin uygun çerçevede gerçekleştirilmesi önemlidir. Aynı zamanda çevre, iklim koşulları, kaynaklar açısından duyarlı ve özen gösterilen tercihler geçerliliğini sürdürmektedir (Çakır, 2021: 486-499).

Türklerin içinde yaşamlarını sürdürdükleri kültürel özelliklerinin ve yaşam gereksinimlerinin belirlendiği alana “ev” denir. Türk toplumunda ev vatan, aile, devlet gibi kutsal ve saygın görülen bir kavramdır (Polat, 2017: 31). Eski Türk kültüründe mezarlar üzerinde kurulu olan küçük evciklere “bark” denilmiş olup Divanu Lugat-it Türk’te bark mülk anlamında kullanılmıştır (Özçelik, 209: 45). Uygur ve Göktürklerde “ev-bark” denilmekte olup bugünkü ev kavramı ile aynı anlamda kullanılmaktadır (Karpuz, 1993: 10).

2. Geleneksel Uygur Evi

Uygurlar, Türk boyları içinde erken dönemde atlı göçebe hayat tarzından yerleşik hayata geçerek resim, minyatür, mimari gibi alanlarda zengin bir kültürel birikime sahip olan, Türk milletinin ilk kültür ve medeniyetinin şekillenmesinde ve yayılmasında büyük bir etkiye sahip olan ve büyük devletler kuran kadim Türk boylarındandır (Öger, 2022: 453-454). Uygurlar Çin’in tarihî kaynaklarında zikredildiği gibi Hunlar devrinden başlayarak suyu bol, yem-yeşil Cungar Ovası, Altay Dağları, Tanrı Dağı etekleri ve Orta Asya yaylalarında hayvancılık, avcılık, tarım ile meşgul olmuştur (Almas, 2010: 40).

Uygurlar uzun tarihi ve medeniyeti olan bir millettir. Uygur âlimlerinin ortak fikrine göre, Moğolistan'daki Karabalasagun merkezli Uygur Hanlığı (744-848) yıkıldıktan sonra, M.S. 840 yılında, Doğu Uygur kabileleri üçe bölünüp batıya göç etmiştir. Bunlardan bir kısmı Tarım vadisinin güney bölgeleri ve Pamir civarına gelmiştir ve orada Karahanlılar devletini kurmuştur. Tarım-Turfan vadisine gelmiş olan Doğu Uygurlarının başka bir kolu orada Turfan İdikut Uygur Hanlığını kurmuştur (Tursun, 2013: 36; Almas, 1989: 126).

Uygurlar tarih boyunca inandığı değerlere göre yaşadığı mekânı oluşturmaya çalışmış, şehir ve kasabalar inşa etmiş, devletler ve birçok hanedanlıklar kurmuşlardır. İpek yolundaki önemli konumundan dolayı doğu batı arasında kültür değiş tokuşuna sebep olmuştur ve böylelikle yüksek medeniyet ve kültürler geliştirerek dünya sahnesinde yerini almıştır.

Uygurlar yavaş yavaş konar-göçer hayvancılıktan yerleşik tarıma geçerek ticareti geliştirmiş ve şehir, saray, tapınakları inşa etmişlerdir (Ging vd., 1980: 4). İdikut Uygur Hanlığı devrine gelindiğinde şehir daha da genişlemiş ve doğu-batı yol güzergahındaki önemli bir Budist şehri olmuştur (UKT, 1990: 98). Buda dini M.Ö. 11. yüzyıldan 4.yüzyıla kadar eski Xinjinag (Doğu Türkistan) topraklarında yaygınlaşmış olup bu devirde heykel, resim ve mimarlık sanatı oldukça gelişmiştir. Bu dönemde heybetli binalar, evler ve daha birçok Buda ibadethaneleri yapılmış ve ev duvarlarını Buda duvar resimleri ile süsleme çok yaygınlaşmıştır. İslam dini Uygurlar arasında Miladi 10. yüzyılda yayılmıştır. İslamiyet'in kabulüyle birlikte mimari alanda değişiklik olmuştur. Fakat şunun altını çizmek gerekiyor ki İslam dini yayıldıktan sonra dinî yapıların, resmî kurum binalarının mimari süslemelerinde dinî inançlarını yansıtan süslemeler yer alsa da ev ve konut mimarisinde halkın yaşam şekli, kültürü, felsefesi yansıtılarak anlam ve şekil olarak apaçık millî özgülüğe yer verilmiştir (Tursun, 2005: 25).

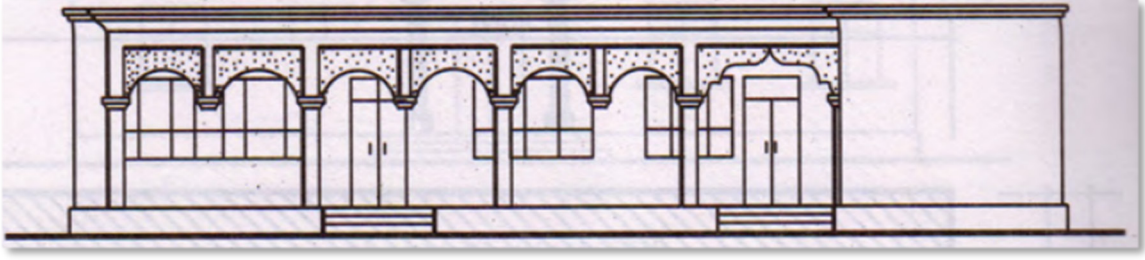
Kadim Uygur Türklerinde mimarlık sanatı da yüksek gelişmişlik düzeyine sahiptir. Onlar tüm şehirlerini 20 metre uzunluklarda kale duvarları ile çevrelemiş, böylece dış tehditlerden şehirlerini korumuşlardır. Uygurlar Doğu Türkistan'da kurdukları şehirleri saray, tapınak gibi yapıları taç biçiminde alçıdan yapılmış çeşitli tavan süslemeleri ile bezemişlerdir. Duvarlar ile çevrili olan şehir yerleşim yerleri üç katlı evler olup Uygurlar bu yerlere "balık" adını vermiştir ve şehir duvarları yedi hendekle çevrili yapıların, konut ve hücrelerin büyük bir bölümü çadır benzeri kubbelerden oluşmuştur. Ahşaplardan yapılmış sütunların farklı renkteki boyalar ile resimlenerek süslediği bilinmektedir (Ahmedli, 2014: 8; Ögel, 1991: 616).

Tarihî kayıtlara bakıldığında Uygurların inandığı değerlere göre yaşadığı mekânı oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Uygurlar, şehir ve kasaba inşa ederek, büyük devletler ve birçok hanedanlıklar kurarak, İpek Yolu'ndaki konumundan yararlanarak yüksek medeniyet ve kültürler geliştirmiş ve dünya sahnesinden yerini almıştır.

3. Uygur Evinin Mekânsal Biçimlendirilmesi ve Özellikleri

Uygur ev tasarımında topografik özellik, iklim koşulları, ekonomik durumu, nüfus sayısı göz önünde bulundurulur. Şehir ve kırsaldaki halkın ev tasarımı yapı şekli aynı olsa da kullanım açısından farklılıklar gösterir. Geleneksel kır veya şehir evlerinin hepsi, avluyu çevreleyen odalardan oluşmakta olup mutfak (aşhana), salon (mihmanhana), yaşam odası (saray), banyo (munça), kiler (kaznak), pişayvan, avlu ve merdiven gibi bölümlerden meydana gelir.

Şehir evinin yüz ölçümü küçük, iç ve dış bezeme sanatı görkemlidir. Çoğunlukla evler tek katlı, nadiren de iki veya üç katlı olur. Kırsal kesimde ise arazi sıkıntısı olmadığından dolayı evler büyük, avlular geniş, kış-yaz tam kullanıma uygun inşa edilir. Oda işlevleri ayındır (Tursun, 2005: 300). Görsel 3'te Uygur geleneksel evlerinin modeli (Mollaayup vd., 2004: 83) ve Görsel 4'te iç mekân görüntüsü, Görsel 5'te pişayvan görünüşü verilmiştir (URL 1).

Görsel 3: Uygur geleneksel evi şekli (Mollaayup, 2004: 83).

Görsel 4: Uygur geleneksel evinin iç mekân görüntüsü (Kırsal ve Şehirde) (URL 1).

Görsel 5: Uygur geleneksel evlerinin avlu ve veranda görüntüsü (URL 1).

Geleneksel Uygur ev mimarisi farklı şekillerde yapılsa da her evin kendi içinde barındırdığı bölümlerin bezeme şekli ve kullanım amacı farklıdır. Salonlar, özel düzenlenmiş odalar olup evin büyüklüğüne göre her evde iki ya da üç salon olur. Bu bölümler, misafirleri ağırlamak için hazırlanır ve sahibinin ekonomik durumuna göre düzenlenir. Genellikle Görsel 6'da görüldüğü gibi çok ihtişamlıdır. Saray denilen oda, ev sahibinin yaz ve kış, günün belli saatlerinde oturma, yatma, dinlenme ve aile fertlerinin çay içip sohbet etmesi için kullanılan oda olup gündelik yaşam için gerekli malzemeler ile donatılmıştır. Odanın süslemesi salona göre biraz basittir. Kiler (kaznak) kışlık ve yazlık yiyeceklerin konulduğu depo amaçlı kullanılan mekândır. Mutfak (aşhana) yemek pişirme ve yemek yeme bölümlerinden oluşur. Köylerde mutfakta genelde soba veya duvar ocağı bulunur. Yemek kışın sobada, yazın duvar ocağında pişirilir. Yemekler ev halkı ile birlikte yer sofrasında yenilir.

Görsel 6: Uygur geleneksel evinin salon (Mihmanhana) görüntüsü (Tursun, 2005: 44).

Ayrıca her odadan avluya çıkış kapıları bulunmaktadır. Hem de bir kapıdan girdikten sonra içerideki bütün odalar dolaşılabilir. Odaların kapıları veya pencereleri güneşe göre ayarlanmış olup bazıları caddeye, manzaraya bakacak şekilde, bazıları avluya bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Avlunun bir tarafında (bahçeye yakın kısmında) yaşam alanı ile bitişik olmayan alanda büyük-küçükbaş hayvan ahırları ve köpek kulübeleri, tavuk katekleri (kümes) yer alır.

Pişayvan'ın Görsel 7'de görüldüğü gibi üst tarafı ve iki yanı kapalıdır, ön tarafı süslenmiş ahşap direklerle desteklenmiştir (Tursun, 2005: 75). Veranda yazın misafir ağırlama ya da ev halkının yeme içme, dinlenme mekânı olarak kullanılır.

Görsel 6: Uygur geleneksel Pişayvan görüntüsü (Tursun 2005: 77).

Uygur evlerindeki mekân diziliminden Uygurların yaşam biçimi anlaşılabilir. Avluda pişayvandan odalara geçilmektedir. Odanın kapısının yanına 40 cm yükseklikte geniş bir sedir yapılır ve üstü pişayvan ile örtülür. Pişayvanın önündeki avluya asma dikilir, asmalar pişayvana tırmandırılır. Pişayvan korkuluklarının üstünde ya da yanlarında yer alan saksılardaki çeşit çeşit bitkiler ile mekâna hoş, doğa ile iç-içe, serin bir görünüm kazandırılır.

Her evin geniş bir avlusu olup avlu kapısı (dervaza) çift kanatlı, büyük ve gösterişlidir (Rahman vd., 2012: 87-88). Bu, avluyu caddeye bağlayan kapıdır. Avlu ortasında ya da avlu ile meyve bahçesini ayıran tuğladan örülmüş duvar önünde mevsimli çiçek parterleri yer alır. Avlunun uygun bir köşesinde yazın yemek pişirmek için oçak (kerpiçten yapılmış duvar sobası) bulunur. Avlunun bahçeye geçilen kapısının arkasında ya da uygun bir bölümünde ekmek pişirmek için içi tuğladan, dışı kerpiçten yapılmış, odun ateşi ile ısıtılan yuvarlak tandır olur. Tandırlar genelde dört kişinin rahatlıkla oturup ekmek hamurunu hazırlayabileceği büyüklüktedir (tandır kırsallarda her evde bulunur, şehirlerde mahalleler arası bulunur). Bahçede çeşitli meyve ağaçları, sebzelerinin yetiştirildiği hobi bahçeleri yer alır. Yukarıda da

bahsedildiği gibi mihmanhana genellikle 20-30 kişi rahatlıkla ağırlanabilecek büyük odadır ve ihtişamlı unsurlarla bezenmiştir. Oda duvarlarında ve tavanda yer alan yağlı boya ile yapılmış doğayı yansıtan manzara resimleri; ters lale, karanfil, lotus gibi çiçek motifleri; alçıdan yapılmış duvar kaplama malzemeleri, bezeme, süsleme şekline bağlı olarak Uygurların geleneksel ev kültürünü, aynı zamanda mekânların önemini ve derecesini, işlevini anlamak mümkündür. Mutfak ve banyo geleneksel konut içinde bulunur. Kısacası Uygur geleneksel evleri zemin kattan dikmelerle yükseltilerek inşa edilmiş olup yaşam alanının ışık almasını, temiz hava ve manzaradan yararlanmasını sağlamak ve evin rutubetten korunması amaçlanmıştır.

4. Geleneksel Uygur Evinin Yapısal Özellikleri

Uygur Türkleri Tanrı Dağı'nı kendi hayat kaynağı, kaderinin sahibi olarak bilmıştır. Bundan dolayı ilk evlerinin şeklini dağ ve göğün sembolü olarak tasarlamıştır diyebiliriz. Tek odalı evlerden sonra iki odalı evlere yer verildiği görülmektedir. Sonradan evin yan taraflarına ağaç dallarından, kamışlardan hayvanlar için yer hazırlanmıştır. Daha sonra ev mimarisi sürecinde gelişen estetik bakış daha da gelişmeye başlamıştır. Böylelikle evlerin dayanıklı, geniş, konforlu, görkemli olması gibi ihtiyaçlar doğmuştur. Ev duvarlarına, misafirler için özel hazırlanan minderlerin konulduğu yüklükler, kristal tabak-çanak vb. mutfak eşyalarının konulduğu raflar, ahşap direkler uygun bir sıraya göre yerleştirilmiştir. Tavan ve direklere süsleme yapma, duvarları boyama âdeti şekillenmiştir ve bunlarla ilgili farklı sosyal mesleklerin ve ustaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Habibullah, 1993: 88).

Uygur halkı, doğayı çok sever, sıra sıra dağlar, bembeyaz bulutlar, masmavi gökler, ay ve yıldızlar, yemyeşil ormanlar, yaylaklar, otlaklar, bitkiler, gül-çiçekler, kuşlar, doğadaki geometrik şekiller, üçgenler, dikdörtgenler kısacası doğadaki her şeyin şekli, rengârenk doğal atmosferi onların kalbinde en güzel ve en değerli miras olmuştur. Gazi'ye göre doğadaki doğal unsurlar Uygur süsleme sanatının kaynağını oluşturmuştur. Gül dostluğun, arkadaşlığın sembolü olarak görülmüştür. Süsleme sanatında renk kullanımında doğadan esinlenerek birbirine çok yakın veya zıt renkler kullanılmıştır. Böylelikle renklerin siyah-beyaz, gri ilişkisini, sıcak-soğuk, zıtlık kavramını, renklerin birbirine olan etkisi keşfedilmiştir. Kendi çağında maddelerin kimyasal özelliklerinden yararlanarak solmayan renkleri keşfetmiştir (1997: 5).

Uygurların geleneksel ev kültürü, kültürel zenginlikleri, özgün değerleri, ihtişamı, konargöçer hayat sürdüğü döneminde doğa ile iç içe yaşama alışkanlıklarından gelen doğa unsurlarının iç mekân mimari tasarımında yansıtılması gibi özellikleri ile Uygur geleneksel ev mimarisi, fiziksel, işlevsel, yapısal özellikleri, estetik zenginlikleri ile kendini göstermektedir. Uygur geleneksel evlerinin tasarım ilkeleri yapı geleneğinin karakteristik biçimlenmesinde rol oynamaktadır. Uygur geleneksel evlerini oluşturan yapısal öğeler ve onların özellikleri aşağıdaki gibidir:

- Yapının ahşap, samanla yoğurularak işlenmiş kerpiç ya da tuğla gibi malzemelerle kendine özgü üslupta yapılması.
- Yapının cephesinde pişayvan'ın yapılması, hane sahiplerinin yaşamlarını açık alanda sürdürebileceği nitelikte olması.
- Kapıya işlenen süslemelerin kapıya farklı estetik görünüm katması. (Kapı bir ailede iffetin belgesi olup (Rahman, 2012: 66) genellikle konutun caddeye bakan büyük kapısı (dervaza), avludan odaya geçiş kapısı ve salon kapısı çift kanatlı olur. Kapı kanatları kapatıldığında kapının aşağısında birkaç parmak yükseklikte eşik ile sınırsız kapanır).
- Uygurlarda ev kapısının doğuya (şark) bakmasının nedeni ataların eski inançlarından kaynaklı olup güneşi kutsal bilmesi ve tapmasındandır. Diğer taraftan evin ısı dengesinin sağlanmasındandır (Rahman vd., 2012: 85).
- Diğer bir kaynağa göre Uygurlarda ev kapısının güneye bakmasının esas nedeni; evin kışın aydınlık ve sıcak olmasının sağlanmasını temin için konut kapıları güneye doğru yerleştirilmeye başlanmıştır. İslamiyet'in kabulünden sonra güneş Allah'ın nuru, cemali sıfatıyla kutsal

bilinmiştir. Uygurlar eski geleneklerini İslam'ın bu sıfatlarına göre devam ettire gelmiştir (Habibullah, 1993: 150).

- Odaların kendine has işlevselliğe ve sanatsal özelliğe sahip olması.
- Odalar arasında yüklükler ve gömme dolabın yer alması (her oda için ayrılan minder, yatak vb. süs eşyalarını koymak için kullanılır).
- Oda tavanlarında farklı şekillerde çiçek, kuş motiflerine, “el-yurtung aman bolsa, rengi roying saman bolmas- watan-yurdun aman olsa, rengi ruhun saman olmaz” gibi atasözlerine, vatan ile ilgili yazılmış şiirlere, tuğla ve ahşaptan bezeme sanatına yer verilerek duvarların ihtişamının sağlanması.
- Oda eşliğinden adımınızı içeri attığınızda pişayvan sedirinde serili halılar, el yapımı minderlerin duvar kenarlarına boydan boya serili olması ve ahşap oyması ile süslenmiş dört, altı ve sekiz köşeli sıra halindeki direklerin ihtişamı.
- Pişayvandan sonra geniş avlunun bulunması ve avlunun bahçe duvarı ile ayrılmış olması.
- Üzüm asmaları ile kapatılan pişayvanın avlu ile bitişik loş, gölgeli veya yazın kavurulucğundan korunmuş bir dinlenme yeri şeklinde olması (hane halkı genellikle yazları bu loş ve serin asma altında zaman geçirir, dinlenir).
- Odaların ve pişayvan tavanının ahşap kirişlemeli düz tavan olması.
- Avlu ve pişayvanda özellikle yaz aylarında günlük yaşam faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi.
- Uygurların evleri çadır esaslı dönemden gelmiş olsa da günümüzde toprak-ahşap karışımı yapıların olması (Tursun, 2005: 9).

İslam dininin kabulünden sonra İslam mimari özellikleri, Uygur ev mimari sanatına etkisini göstermiştir. Önceleri sadece camiler, medreseler gibi dinî faaliyetlerin yürütüldüğü yerlerde yaratana ve hakimiyetine sadakatini bildirme amaçlı yapılan bezeme sanatı daha sonra Uygur konutlarına ve yaşam yerlerinin mimarisine kadar genişlemiştir ve Uygur ev mimari sanatı bugünkü hâlini almıştır. Bunun için Uygurlar arasında “Uygurlar kazandığı parayı duvara yapıştırır” diye bir atasözü de vardır (Gazi, 1997: 14).

“Tüm evlerin iç düzeni; kültür ve geleneği, teknoloji ve zenginliği, inanç ve davranışlarını yansıtır” (Roberts, 1996: 68) sözü doğrultusunda, evin şekillenmesindeki etkenlerden biri, onu oluşturan kültürel toplumun kozmogonisi ve dünya görüşüdür. Bu yolla kültürler farklı tarzda algıladıkları evren ve dünyayı mikrokozmos şekilde yeniden inşa ederek kendi tarzlarıyla evreni taklit ederler (Rapoport, 1969: 50-51). Geleneksel Uygur evini oluşturan yapısal üniteler, işlevsel özelliklerinin yanı sıra mekânın kendine özgü kimliğinin oluşmasında etkili olmaktadır. Odalar kışın iklimin soğuk olduğu zamanlar kullanılan yer iken avlu, pişayvan ise iklimin sıcak olduğu yaz aylarında kullanılan yaşama mekânı olarak nitelendirilmektedir. Pişayvan ve avlu kültürü Uygur Türk kültürüne özgün kimlik kazandıran önemli birer yapı unsurlarıdır. Üzüm asması, pişayvan direklerindeki işlemler, ev süsleme sanatında yer alan doğayı yansıtan zengin detaylar ve motifler Uygur kimliğini net bir şekilde sergilemekte olup mekâna estetik güzellik katmaktadır.

İnsanların yerleşik hayata geçmesiyle mekâna giriş ve çıkışı sağlayan kapılar, mimari yapının önemli elemanını oluşturur (Öztürk, 2003: 1). Kısaca Uygur geleneksel ev mimarisi, dış ve iç mimarisindeki motifleri, süsleme detayları ile dikkat çekici şekilde dekore edilmiştir. Uygur evlerinin odalarında ve pişayvanda, yerden 40 cm yükseklikte sedirler bulunmaktadır. Sedirler yukarıda da bahsedildiği gibi yazın yaşam alanı olarak görev yapmaktadır. Bu evlerde kullanılan gösterişli iç-dış perdeler de çok dikkat çekici olup hem dekoratif hem korunma amaçlı kullanılır.

5. Geleneksel Uygur Evlerinde Dış Mekân Tasarımı

Geleneksel Uygur evlerinin dış mimarisini belirleyen en önemli unsur bahçe konumlandırmasıdır. Bahçe, meyve, sebze ve farklı bitki türlerinin yetiştirilmesine uygun özelliklere sahiptir. Türkler doğayı çok sever, kendinin doğadan geldiğine inanır, “yeryüzünü ana, gök yüzünü ata” bilirlerdi (Ömer, 2008:

77). Dağlar, gökler, topraklar, bulutlar, ay-yıldızlar, ormanlar, ağaçlar, gül-çiçekler, kuşlar, hayvanlar vb. doğadaki her şey Uygur Türklerinin kalbinde en güzel, değerli miras gibidir. Bunlar Uygur mimari ve el sanatlarının kaynağıdır. Hatta doğadaki tüm geometrik şekiller, büyüklük-küçüklük, uzaklık-yakınlık, yükseklik-alçaklık, incelik-kalınlık gibi karşılaştırma algısı da Uygur Türk bezeme sanatında kendi ifadesini bulmaktadır. Uygurlar renklerin kullanımı konusunda da doğadan esinlenmiştir. Doğal manzaralara yer vermiştir. Doğaya olan sevgisini iç mekânlara taşımıştır. Yani renk kullanmanın temellerini araştırmış ve doğru sonuca ulaşmıştır. Uygurlar renklerin siyah-beyaz, gri ilişkisi, sıcak-soğuk ilişkisi, zıtlık ilişkisi, renklerin birbirini etkileme ilişkisi, hatta renklerinin birbiriyle birleşme ve birbirini bulma özelliklerini keşfetmiştir.

Türkler eskiden tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Gök-Tanrı bütün Türklerin ana kültü durumundadır (Kafesoğlu, 1997: 290-295). Türklerin inanışlarında gök kutsal olup Orta Asya'dan Anadolu'ya süreklilik göstererek yaşamaya devam etmiştir (Turan, 2011: 9). Özellikle geleneksel ev tipi, geçmişten günümüze kültürel olguların tarihî belgesi olması nedeniyle ayrı bir önem taşır. Bu sebeple günümüzde hızla yayılan ve önüne çıkan her şeyi değiştirerek kendine benzeten ve aynılaştıran popüler kültür karşısında korunması ve belgelenmesi gereken kültürel unsurlardan biridir (Köse, 2007: 9). Uygur evleri için kültürün peyzajdaki yansımaları denilebilir. Uygurların ev bezeme sanatı doğaya olan gerçek sevgisini, doğayla iç içe yaşama isteğini göstermektedir.

Geleneksel Uygur Türk kültüründe avlu önemli bir unsur olup işlevsellik yönünden önemlidir ve evi tamamlar. Uygurlar, avluya bitişik bahçe duvarının üstünden pişayvanın tavan kısmına doğru söğüt ağacının dallarından çardak yaparlar, böylelikle bahçeden avlu duvarı tarafına doğru dikilen üzüm dallarının çardak üzerine tırmanarak avlu içinde gölge oluşturmasını sağlarlar. Avlu ortasına bir büyük ağaç dikilir ya da mevsimlik çiçek parterlerine yer verilir.

Evler genelde ön, iç ve arka bahçe içerisinde yer almaktadır. Ön bahçe konutun ön tarafında yer almakta olup çift kanatlı ahşap ya da demir kapılar (dervaza) ile caddeye veya sokağa bağlanır. Genelde yatırım amaçlı kavak, söğüt, iğde vb. hızlı gelişen ekonomik değeri olan ağaç türlerine yer verilerek küçük ağaçlık alanı oluşturulur. İç bahçe avlu ile bitişik olur ve asmalara, renkli çiçeklere yer verilir ve halkın doğa ile iç içe yaşam şekline hitap eder. Arka bahçe genelde ön bahçe duvarı ile bitişik olup çeşitli meyve türlerine, sebze çeşitlerine yer verilir ve bunların yanı sıra büyük ve küçük baş hayvancılık ile uğraşan aileler de vardır.

Bahçe duvarları sınırları belirleme amaçlı olarak ve hane halkının mahremiyetini sağlamak için insan boyutundan daha yüksek olur ve kerpiç ya da tuğladan yapılır. Uyurlarda dış mekân tasarımı; Uygur mimari yapısı ile bütünleşen ev, konak ve saray bahçelerinden ibarettir.

Sonuç

Mimarlık; geometri, coğrafya, jeoloji, hidroloji, ekoloji, sosyoloji, istatistik, tarih gibi birçok meslek disiplinlerini ilgilendiren bir disiplindir. Bu önemine rağmen geleneksel Uygur ev mimarisi ile ilgili çalışmalar yeterli değildir. Günümüz Uygur ev mimarisi bundan sonraki yeni evlerin şekillenmesinde kaynak niteliği taşıyacaktır. Geçmişten günümüze kadar olan Uygur ev mimarisinin detaylıca araştırılması ve söz konusu konut kültürünün kaybolup gitmemesi konusunda ilgili meslek disiplinlerine büyük bir görev düşmektedir. Bunlardan şunu anlayabiliriz ki Türk kültürünün önemli bir unsuru olan Uygur kültür varlıklarının yeniden hatırlanması gerekir. Aynı zamanda Uygur Türklerinin geleneksel mimarisinin temel özelliklerini ve kökenlerini kavrayabilmek için gereken önemin verilmesi, genel Türk mimarlık tarihi araştırmaları ile paralel olarak ele alınarak çalışılması ve ihmal edilmemesi gerekmektedir. Tarihî süreçte büyük gelişmeler gösterip dünya medeniyet tarihine kök salan Uygur geleneksel evleri, göçebelik dönemine kadar uzanan bir kültüre bağlı olarak yerleşik kültür verileri doğrultusunda şekillenmiştir. Uygur Türkleri tarih boyunca yaşadığı mekânlarını inanç değerlerine göre oluşturmaya çalışmıştır. Bunu kapıların, pencerelerin açıldığı ve baktığı yönden, duvarların yüksekliğine kadar birçok unsurda yansıttığını net olarak görmek mümkündür. Toplumsal değerlerine ve kültürel özelliklerine bağlı olarak oluşturulan Uygur geleneksel evlerinin mekân organizasyonunun şekillenmesinde, halkın geçmişteki sürdürdükleri yaşam tarzları, bu dönemde etkilendikleri kültürler

ve mimari deneyimleri ile yerleştikleri bölgenin coğrafi özellikleri, iklim koşulları, geleneksel yaşam kültürleri ile dinî değerleri etkili olmuştur.

Araştırmalardan anlaşıldığı üzere, çok zengin bir yapıya sahip olan geleneksel Uygur evi, Orta Asya'nın iklimsel ve coğrafi yapısına göre şekillenirken aynı zamanda bölgenin kültürel dinamiklerini de içerisinde barındırarak günümüze taşımıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda; Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafya ile kendi kültür birikiminin kaynaşması sonucunda oluşturduğu geleneksel konut kültürünün korunarak gelecek nesillere aktarılması önem arz etmektedir.

Kısaltmalar

UKT: *Uyguların Kısaca Tarihi* (1990). Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Kaynakça

Ahmedli, Refail (2014). "Uygur Türklerinin Sosyal Fikir Tarihî". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2): 609-616.

Akın, Kamile (2017). "Türk Kültüründeki Çadır Geleneğinin Osmanlı Minyatür Sanatına Yansımaları". *International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*, 2(2): 113-128.

Almas, Turğun (1989). *Uygurların Kısaca Tarihi*. Urumçi: Xinjiang Halk Yayınları.

Almas, Turğun (2010). *Uygurlar*. (çev.: Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Çağlar, Mahmut Nedim (2022). "Türklerdeki Vatanın Kutsallığını Halkın Belleğinde Aramak: Halk Türündeki "Yurt İyesi" Ritüelleri". *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5(1): 1-17.

Çandarlı Şahin, Aslı (2016). "Türk Çadırı Üzerine, Tarihin Peşinde". *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (16): 25-39.

Gazi, Tursun (1997). *Uygur Enenevi Binakarlık Bizek Nekkişleri*. Urumçi: Xinjiang Güzel Sanatlar Foto-Süret Yayınları.

Ging, Ximen ve Ayup, Tursun (1980). *Kadimki Uygurlarının Tarihi Dastanı-Oğuzname*. Beijing: Milletler Neşriyatı.

Gömeç, Saadettin Yağmur (2016). "Uygur Türklerinin Destanları ve Kültürü Hakkında Özet". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (7): 45-54.

Habibullah, Abdurehim (1993). *Uygur Etnograpisi*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Kafesoğlu, İbrahim (1997). *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Ötüken Yayınları.

Karpuz, Haşim (1993). *Erzurum Evleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Köse, Abdullah (2007). "Balıkesir Çevresinde Geleneksel Kırsal Avlu Peyzaj ve Değişimi". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12(18): 7-38.

Mehsut, Alimcan (1999). *Uygur Binakarlık Saniti*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Mollaayup, Hacı Abdulhemit ve Mollaayup, Abliz (2004). *Uygur Öy-imaretlerinin Çirtiyoy Örnekleri*. Urumçi: Xinjiang Pen-Tehnika Neşriyatı.

Ögel, Bahattin (1991). *İslamiyetten önce Türk kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, Bahattin (1995). *Türk Mitolojisi 2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, Bahattin (2003). *Türk Mitolojisi 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Öger, Adem (2022). "Uygurlarda Geleneksel Meslekleri Konu Alan Çağatayca Bir Eser: Kitab-ı Garibi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (104): 453-469.

- Ömer, Bilge A. (2008). *Uygurlar'ın İlkçağ Düşüncesi ve Felsefe Filizi*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Özan, Uğur ve Güngör, Sena (2019). "Geleneksel Türk Evi ile Geleneksel Japon Evi'nin Yapısal Açından Karşılaştırılması". *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 16.
- Özçelik, İsmail (2019). *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü-Türk Kültüründe Ev-Bark Kavramlarına Dair Bazı Tespitler*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB).
- Öztürk, Melahat (2003). *Anadolu Ahşap Kapılarından Seramik Sanatına ve Tekniklerine Göndermeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Polat, Cavit (2017). *Geleneksel Kahramanmaraş Konutları-Mimari Süsleme Özellikleri*. Kahramanmaraş: Maraş Kültür Yayınları.
- Rahman, Abdükerim (2012). *Kaşgar Binakarlık Medeniyeti*. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.
- Rahman, Abdükerim ve Muhammed, Adil (2012). *Kaşgar Uygur Folklor Medeniyeti*. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.
- Rapoport, Amos (1969). *House Form and Culture*. Englewood Cliffs. NJ: Prentice-Hall.
- Roberts, Brain (1996). *Landscapes of Settlement, Prehistory to the Present*. London and New York.
- Sintash, Bahram (2005). "Uygur Binakarlığı ve Çin Binakarlığındaki Pişayvan Kurulumu Hakkında Deslepkî İzleniş". *Xinjiang Güzel-Sanat Üniversitesi Dergisi*, 12(2): 1-10.
- Turan, Fatma Ahsen (2011). "Orta Asya'dan Anadolu'ya Mitik Yolculukta Tabiat Olayları". *Milli Folklor*, 23(90): 49-59.
- Tursun, İlşat (2005). *Uygur Ev Bezeme Sanatı*. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.
- Tursun, Nebican (2013). "Kaşgarlı Mahmud'un Günümüz Uygur Milliyetçiliğine Katkısı". *Uluslararası Uygur Araştırmalar Dergisi*, 1(1): 121-134.
- Uyguların Kısaca Tarihi* (1990). Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

İnternet Kaynakları:

- URL-1: <https://www.facebook.com/search/top/?q=UYGUR%20EVLER%C4%B0> (Erişim: 01.06.2022).
- URL-2: <https://www.bbc.com/turkce/vert-tra-39282364> (Erişim: 10.05.2023).